

ગિરનાર ચેતપ્રવાડિ

સં. વિધાત્રી વોરા

અગ્રાત કર્તાની આ કૃતિ જૈવળ પચ્ચીસ ગાથાની જ છે, છતાં તીર્થના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ માહિતીસભર હોઈ, મહત્વની છે. સાદી અને સરળ એવી આ રચના સાહિત્યિક દૃષ્ટિએ ખાસ નોંધપાત્ર નથી, તો પણ પ્રાસ (એકાદ સ્થાનાપવાદ સિવાય) તૂટતો ન હોવાથી ગેય અને સુવાચ્ય છે; જંદ ‘દોધક’ છે.

મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળના ગિરનારના શિલાલેખો (સં. ૧૨૮૮/ઈ. સ. ૧૨૩૨), મંત્રીશ્વરના કુલચુડા નાગેન્દ્રગચ્છીય વિજયસેનસૂરિ કૃત ‘રેવંતગિરિ રાસ’ (આ. સં. ૧૨૮૮/ઈ. સ. ૧૨૩૨)^૧, ધર્મધોષ-સૂરિ કૃત ‘ગિરનારકલ્પ’ (૧૩મી શતાબ્દીનું ત્રીજું ચરણ)^૨ જિનપ્રભસૂરિ રચિત ‘રેવંતકલ્પ’ અને અન્ય રચનાઓ (તેરમા શતકનો અંત અને ચૌદમા શતકનો પ્રારંભ),^૩ અગ્રાત કર્તાનો ‘પેથડરાસ’ (આ. સં. ૧૩૬૦/ઈ. સ. ૧૩૦૪),^૪ અંબદેવસૂરિ કૃત ‘સમરાસ’ (આ. સં. ૧૩૭૧/ઈ. સ. ૧૩૧૫),^૫ — આદિ રચનાઓમાં ગિરનારના જૈનમંદિરો વિશે નોંધ મળે છે.^૬ એકંદરે તો આ સૌ ગિરિસ્થ તીર્થલવનો વિશેની નોંધોમાં સમાન કથનો મળે છે.

આ સિવાય હેમહંસ કૃત ‘ગિરનાર ચેત પરિપાટી’ (આ. સં. ૧૫૧૫/ઈ. સ. ૧૪૫૬),^૭ અને રત્નસિંહસૂરિ શિષ્યે રચેલી ‘ગિરનાર તીર્થમાલા’ (આ. સં. ૧૫૨૩/ઈ. સ. ૧૪૬૭)^૮માં ઉપર્યુક્ત રચનાઓમાં અપાયેલ સામગ્રી ઉપરાંત પંદરમા શતકમાં ગિરનાર પર બંધાયેલ ખીખાં પણ કેટલાંક મંદિરોનો ઉલ્લેખ છે. આ બધી જ કૃતિઓનું સમાંતર પઠન રસપ્રદ અને નોંધનીય બની રહે છે. આગળ વિશેષ ચર્ચા કરતાં પહેલાં સાંપ્રત કૃતિ વિશે થોડી પ્રારંભિક વિગતો જોઈએ.

સાંપ્રત પ્રતિ પાટણના ‘શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર’માંની શ્રીસંઘ જૈનભંડારની ક્રમાંક ૩૧૩૨, ડા. ૧૧૪ની છે. ‘અબુદાયલ વિનતી સંગ્રહ આદિ વિનતી સંગ્રહ’ એવું આ પ્રતિનું શીર્ષક છે, જેના છેલ્લા પત્રમાં પ્રસ્તુત કૃતિ ‘ગિરનાર ચેત પ્રવાડિ’ નામે છે. પ્રતિનું માપ ૨૬.૫ × ૧૧.૫ પત્ર ૮ છે. સરાસરી દરેક પત્રમાં ૧૮ લીટી અને દરેક લીટીમાં ૫૭ અક્ષર છે. પ્રતિની લેખનશૈલી સોળમા શતકની છે; પરિપાટી જૂની ગુજરાતીમાં નિષર્ધ છે.

આ કાવ્યમાં રચના સંવત આપેલો નથી પરંતુ, હેમહંસે ‘ગિરનાર ચેત પરિપાટી’માં અને અને રત્નસિંહસૂરિ શિષ્યે ‘ગિરનાર તીર્થમાળા’માં — પંદરમી સદીમાં બંધાયેલાં જે ત્રણ મંદિરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એ મંદિરોનો ઉલ્લેખ આ કાવ્યમાં કરવામાં આવેલો નથી. એ ત્રણ મંદિરો તે નરપાલ સંઘવી, સમરસિંહ-માલદે, અને ભુલવ શાણરાજનાં છે. એ સમયના પ્રખ્યાત આ મંદિરો આ કાવ્યની રચના સતયે હજી બંધાયેલાં નહિ હોય. ઉપરાંત ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ આ કૃતિ આગળની બેને મુકાબલે વહેલી રચાયેલી લાગે છે. એટલે કે પંદરમી સદીના પ્રારંભ કાળની કે એ પહેલાંની આ કૃતિ સંભવી શકે. પ્રતિના અન્તભાગે “જ્યાનંદગણિએ લખ્યું” એમ નોંધ છે. આ સમયમાં થઈ ગયેલા જ્યાનંદગણિ તે તપાગચ્છીય સોમતિલકસૂરિના શિષ્ય જ્યાનંદસૂરિ હોવા જોઈએ જોમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૪૪૧/ઈ. સ. ૧૩૮૫માં થયો છે. આ વાત જ્યાનમાં લઈએ તો આ કૃતિ તે પહેલાંની હોય.

કર્તા કોઈ જૈન યાત્રિક કવિ છે અને તેમનો સમય આગળ નિર્દેશિત હેમહંસની પાસેનો હશે એમ તેમણે આપેલી નોંધો અને કૃતિની સરાસરી ભાષા ઉપરથી જણાય છે.

તીર્થાટનની દૃષ્ટિથી લખનાર આ કવિ વાચકને, ‘જળુ’ પ્રાકાર’ (ઉપરકોટ)થી તળેટી સુધી થઈ, ગિરનાર ઉપર જવાની પાજ સુધીમાં વચ્ચે આવતાં સ્થાનોની જાણ કરાવે છે. ઉપરકોટના તળપ્રદેશમાં આવતાં ત્યાં મંત્રી તેજપાળે વસાવેલ ‘તેજલપુર’, મંત્રીએ પોતાની માતાના નામ પરથી કરાવેલ ‘કુમાર સરોવર’, પાશ્વર્નાથનું મંદિર (આસડરાજ વિહાર) તેમ જ ઉપરકોટમાંનું ‘મહાવીર સ્વામી’નું મંદિર, દામોદર કુંડને કાંઠે કાળમેધ ક્ષેત્રપાલનું સ્થાનક વગેરે નોંધી ગિરનારની પાજ ઉપર ચઢતાં અન્ય અવલોકનો નોંધે છે.

સૌ પ્રથમ ગિરનાર ચઢવાની પાજના નિર્માતા વિશે માહિતી આપતાં પરિપાટી કરતાં કહે છે, કે બાહડે (વાઘભટ્ટ મંત્રીએ) એ સમરાવી. જ્યારે ‘રેવંતગિરિરાસ’માં અંબડ મંત્રીએ કરાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.^{૧૦}

હવે કવિ કોટની ટુંક પાસે આવી પહોંચતાં, દૂરથી દેખાતાં દહેરાનાં સુવર્ણમય ઢંડકળશનો નિર્દેશ કરે છે; અને રતનાશ્રાવકે નેમિનાથના બિંબનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો એ અનુશ્રુતિનો ઉલ્લેખ કરે છે. પછી ત્યાં આગળ ‘આપાપામઢ’નો ઉલ્લેખ કરે છે. આ રચના શું હશે એ મુદ્દો વિવાદાસ્પદ બન્યો છે, જેણી ચર્ચા અગાઉ પુરાતત્ત્વ (ભા.૧ પૃ. ૩૦૮-૩૦૯)માં પં. બેચરદાસ દોશીએ કરેલી છે. પંડિતજીએ ત્યાં કોઈ પ્રપાનો સંબંધ કહ્યો છે.

એ પછી કવિ કોટ અંતર્ગતનાં મંદિરોની વાત કરે છે. તેમાં સૌ પ્રથમ તીર્થધિપ નેમિનાથ અને જમણીબાજુએ રાજમતીનું દહેરું અને નેમિનાથનું ‘કલ્યાણચય’નું સચિવેશ્વર વસ્તુપાળે કરાવેલ^{૧૧} મંદિર, ગજપાદ (કુંડ), નાગઝરા મોરઝરા...નો ઉલ્લેખ, તદનિરિકત વસ્તુપાલકારિત શત્રુંજયાવતાર શ્રી આદીશ્વરનું ભવન, વીરજિનેન્દ્ર (સત્યપુરાવતાર), વીસ જિન સાથે સમેતશિખર અને ચતુર્વિંશતિ જિન સાથેના અષ્ટાપદ પ્રાસાદ, તેમ જ મરુદેવી અને ભરતેશ્વરનાં દેવગૃહોનો ઉલ્લેખ પણ કરે છે. ત્યાર પછી રથનેમિને નમસ્કાર કરી, લખાવન (સં. લક્ષારામ) અને સહસાવન (શેષવન/સં. સહસામ્રવન),^{૧૨} તરફ જતાં પહેલાં, અવલોકન શિખર (શુરુદ્ધતાત્રય), શામ્ભ (ગોરખનાથ) અને પ્રદ્યુમ્ન (ઓઘડનાથ) શિખરોને પ્રણામી પછી સહસ્રમિન્દુગુફા (વર્તમાન સાતપુડાની જગ્યા?) અને ચંદ્રગુફા જોઈને છેવટે યાત્રાની ફળશ્રુતિ આપી, કવિ કૃતિ સમાપ્ત કરે છે.

આ કૃતિ વાંચ્યા પછી, જે એક સ્થાનની પીછાનનો પ્રયત્ન કરી જોવો જરૂરી બને છે. (૧) સહસ્રમિન્દુ ગુફા : (કડી ૨૪.)

એ અત્યારે જ્યાં સાતપુડાની જગ્યા છે, તે જ મોટે ભાગે હોઈ શકે. કોટથી અંબાજી શિખર જવાના રસ્તામાંથી વચ્ચેથી આ રસ્તો ફંટાઈને ‘સાતપુડા’ તરફ જાય છે, અને ખીલે જે ‘કાળકા’ તરફ જાય છે, એ અંબાજીથી ગોરખનાથ જવાના રસ્તામાંથી ફંટાઈ જાય છે.

સાતપુડા કે સહસ્રમિન્દુગુફાની વાત કરીએ તો — કોટથી થોડું ઉપર ચઢીને ડાબીબાજુએ પથ્થરચટ્ટી જવાય અને જમણીબાજુએ જટાશંકરની ધર્મશાળા પાસેથી થોડું નીચે ઊતરીને જવાય છે. મોટી મોટી શિલાઓના બનેલી, શંકુ આકારની બપોલ જેવું છે એમાં નીચે એ શિલાઓમાંથી સતત ટપક્યા કરતા પાણીને લીધે મોટા ખાખોચીયા જેવું થયું છે. (આ ખાખોચીયું ઉનાળામાં પણ પાણીથી ભરેલું રહે છે) એટલે ‘સહસ્રમિન્દુ’ નામ વ્યાજબી છે અને મોટી મોટી સાત જેટલી શિલાઓની બનેલી એ જગ્યા હોવાથી અત્યારે ‘સાતપુડા’ નામ પ્રચલિત થયું હશે. એનો રસ્તો પગથીયાં વગરનો છે અને ત્યાંનું વાતાવરણ આહલાદક છે.

કાળકા (કડી ૪) — ૨. હવે ખીજો રસ્તો જે 'કાળકા' તરફ જાય છે, એ કાળકાનું સ્થાનક પણ શુદ્ધ જેવું છે. એને કાવ્ય-પ્રચલિત ચંદ્રશુદ્ધ હોવાનું અનુમાન કરવાનું મન એટલા માટે થાય છે કે, એનો રસ્તો સહસ્રબિન્દુશુદ્ધ સાથે સમાંતર જ ફંટાય છે અને દરેક કાવ્ય આ બંને શુદ્ધાનો સાથે સાથે ઉલ્લેખ કરે છે. એ સિવાય એને માટે, સાતપુડા માટે આપ્યું એવું જોરદાર ખીજું પ્રમાણ નથી.

ભરતેશ્વર (કડી ૧૫-૧૭) — ૩. આપણી આ પરિપાટીમાં ભરતેશ્વરનો ઉલ્લેખ છે, તે પણ ખીજો નથી. તેમ જ સત્યપુરાવતાર વીરજિનેન્દ્રનો ઉલ્લેખ પણ થોડાક અપવાદ સિવાય કયાંય મળતો નથી.

પાજ. (કડી. ૬) — ૪. ગિરનારની પાજ માટે સામાન્ય મત અંખડે તે સમરાવ્યાનો છે. પ્રસ્તુત કાવ્યમાં બાહડે તે બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે.^{૧૩} અત્યારે પણ એક ખીજો રસ્તો બોરદેવી પાસેથી જાય છે.

પાદ ટિપ્પણી

૧. પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ (કાવ્યમાળાનું પુસ્તક ૧૩મું) સંપા. સી. ડી. દલાલ, વડોદરા - ઈ. સ. ૧૯૨૦ - પૃ. ૧.
૨. એજન. Appendix 7 p. 19.
૩. એજન. Appendix 5 p. 15.
- ૪અ. એજન. Appendix 10 p. 24.
- ૪બ. 'આપણા કવિઓ' — લે. કે. કા. શાસ્ત્રી અમદાવાદ - ૧૯૪૨. પૃ. ૧૬૬-૧૬૭.
૫. પ્રા. ગુ. કા. સં. ભાગ ૧૩ પૃ. ૩૪ (નવમી ભાષા.).
૬. આ સિવાય પણ વસ્તુપાળ-તેજપાળની પ્રશસ્તિઓમાં ગિરનારના તેમણે કરાવેલ જિનાલયો આદિ રચનાઓના ઉલ્લેખો મળે છે.
૭. પુરાતત્ત્વ ભાગ ૧ અમદાવાદ સં. ૧૯૭૮, પૃ. ૨૯૩.
૮. પ્રાચીન તીર્થમાળા સંગ્રહ ભા. ૧; સંપા. શ્રી વિજયધર્મસૂરિ, ભાવનગર, સં. ૧૯૭૨, પૃ. ૩૩.
૯. પ્રા. તી. સં. પૃ. ૫૭ની પાદટીપ.
૧૦. પ્રા. ગુ. કા. સં. પૃ. ૨.
૧૧. અન્ય કૃતિઓમાં અને શિલાલેખો તેમજ ખીજાં પ્રમાણો દ્વારા એ બાબત સિદ્ધ છે કે એ મંદિર તેજપાળે બંધાવ્યું છે.
૧૨. પં. બેચરદાસ દોશી, પૃ. ૨૯૪-૨૯૫.
૧૩. જૈન તીર્થ સર્વસંગ્રહ ભા. ૧., અમદાવાદ ૧૯૫૩, પૃ. ૧૨૫-૧૨૬.

ગિરનાર ચેતપ્રવાહી

સમરવિ સામિય સામલઉ	અંખિકિ હીધં ધરેવિ	
મહાતીરથ ગિરનારગિરે	તીરથ થુણુઉં સવેવિ	૧
કુચર સરૌવર કલસ ભરે	તેજલપુરિ પહુ પાસો	
નહવણુ વિદેવણુ પૂજ કરી	જિમહુધં વિધન-વિણાસો	૨
તઉ ગિરનારહુ તલહટીય	જે જીરણુ-પ્રાકારે	
જેહારિય જુગાદિ-જિણુ	તે જાઈ ભવપારે	૩
તીછે ત્રિસલાદેવિ-તણુઉ	ભવીહં નયણાણુ'દો	
ભાવિહું ભગતિહિ ભેટિય એ	સામી વીર જિણુ'દો	૪
સોવનરેખનઈ લહિય એ	દેવ દામોદર નામિધં	
કાલમેઘ-ક્ષેત્રપાલ તહિં	સોહુધં ખહુ આરામિધં	૫
ખાહુડદેવિહિં સોહલિય	નવી કરાવી પાજ	
વિસમઉ મારગ સમ કિઉ	ગિરનારહુ ગિરિરાજ	૬
પરવહં પરવહં ભવિય જિણિ	સયલ શલિલુ પીયંતે	
ગિરિ વાઈ ગહગહિય મનુ	ગિરિવરિ સહિરિ ચડંતે	૭
જેઈ જીણુ હર મણુ-હરણુ	જિજલિગિરિ કિવલાસ	
દંડકલસ સોવત્રમ એ	અમહ મનિ પૂગી આસ	૮
રેવઈગિરિ રુલિયામણુઉ	જસ સિરિજદવરાઉ	
નેમિ જિણેસર પણુમિધં એ	હિધં ધરેવિણુ ભાઉ	૯
આદેસિધં અંખિકતણુધં	રતનિહિ આણી ખિંખ	
ખાતીસમઉ તીથયરો સો	પૂજિસુ અવિલાંખો	૧૦
પાખલિ ફિરતી દેહુરિય	આપાપામઠ માહિ	
જે કિવિ ખિંખ રે જીવ તૂંય	તે સંવે આરાહે	૧૧
દેવહં દાહિણિ દેહૂરિય	જે રાઈમઈ નમંતિ	
સિદ્ધિરમણિસિઉં તીહુ નર	સહીયા અવિહુડં હુંતી	૧૨
વસ્તિગ મંત્રિહિ કારવિઉ	દેવહુ પય કીય સેવ	
પ્રહિ જીઠેવિણુ પણુમિસિઉ	કલ્યાણુત્રય દેવ	૧૩
નાગઝરિ નાહીઉ મોરઝરે	અમિઉ કુંડ પડિછંદો	
કલસ ભરેવિ ગમદમ એ	નહવિસિઉં નેમિ જિણુ'દો	૧૪

એક જીલ કિમ વન્નીઈએ	વસ્તિગમંત્રી-વિચારો	
ઉજ્જલિગિરિ જિણિ નિમ્મવીયા	સિત્રુંજય-અવતારો	૧૫
જિણમઈ પાસઈ સંમેયસિહરે	વીસ જિણુંદ નમેસો	
હાળઈ પાસઈ ચઉવીસ જિણુ	અષ્ટાપદ પ્રણમેસો	૧૬
પાછલિ મેગલિ આરુહિય	માડી છઈ મરુદેવિ	
પૂજિસુ ભરથેસરિ-સહિય	કુસમઈ કરંડ ભરેવિ	૧૭
સંઘહ સામિધુ જો કરએ	વિઘન તણુઉ અપહારો	
ફલિ નાલીયરે લેટીઈ એ	કવડુ જખ પડિહારો	૧૮
તીછે અછઈ રવિમએ	મણિનેઉર મોડંત	
કજ્જલ વંને અંસજલે	ગિરિ નીઝરણિ ઝરંત	૧૯
જો પ્રતિજોધીય રાયમએ	ખંધવ કેરઉ નેમિ	
જિમણઈ પાસઈ દેહૂરિય	વંદિસુ સો રહૂનેમિ	૨૦
વેઉલ વઉલ નિમ્માલીય	પાડલ જૂહી જાઈ	
કુંદ-મચકંદહ સહીય	તહિં સોહઈ વણુરાય	૨૧
સંઘહ વિઘન-વિણાસણીય	ટાલઈ અલી[ય] સવેવિ	
ઢોઈસુ નેવજ-નાલીયર	આગલિ અંખિક દેવિ	૨૨
તાહિં આગલિ અવલોણાસિહરિ	સામિ-પજૂન નમેસો	
સિદ્ધિ વિણાયગ સો લહઈ એ	જો સાહસઈ સંપન્નુ	૨૩
દેખીય લખારામ-વનુ	ડુયડઉં સહસારામુ	
સહસખિંદુ શુક જોઈયએ	ચંદ્ર શુકા અભિરામુ	૨૪
ઈણિ પરિ રેવઈ-ગિરિસિહરે	ચેતપ્રવાડિ કરંતે	
તીરથ જ્યાત્રા તણુઉ ફલો	તીહંનર નિશ્ચઈ હુંતે	૨૫
॥ ઇતિ ગિરનાર ચેત-પ્રવાડિ જયાણુંદગણિ લખિતા ॥		